

TRI SREDNJOVJEKOVNE CRKVICE NA PELJEŠCU

Igor Fisković

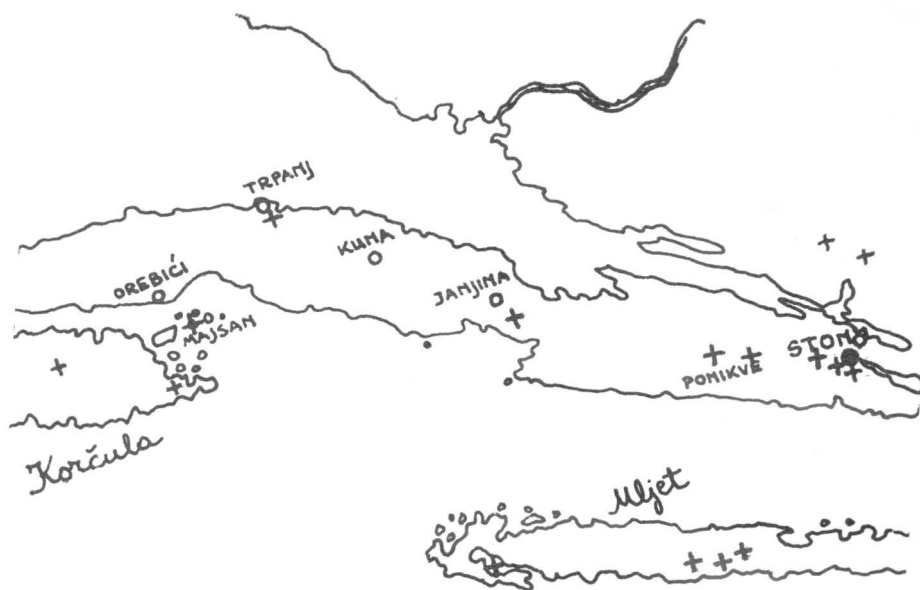
Poznato je da poluotok Pelješac sa svojom spomeničkom baštinom predstavlja sastavni dio povijesnim sadržajem bogatog dubrovačkog područja. Naseljen od najdavnijih vremena otkriva na vlastitom tlu složenu slojevitost protoka prošlosti, koja je ostavila upečatljive tragove gotovo neprekidnog ljudskog djelovanja. Iako se pri tom u cjelini ne razaznaje jaka gustoća, niti visoka vrsnoća umjetničkih ostvarenja, sasvim je lako uočiti njihovu životnu svezu s prostornim življenjem i kulturnim razvojem. Na tome se upravo temelje vrijednosti, koje su pojedina razdoblja povijesti umjetnosti u različitim razinama svojih oblikovnih dosega posijala uzduž poluotoka.

U tom smislu posebno su zanimljivi spomenici srednjeg vijeka, jer je u to doba Pelješac proživljavao vrlo burnu sudbinu.¹⁾ Izmjene političkih uprava od doseljenja Slavena do pripadanja Dubrovačkoj državi,²⁾ u punoj mjeri iskazuju nestalnosti privrednih i društvenih prilika o kojima je pored ostalog izravno zavisilo i umjetničko stvaranje. Pa ipak stanovnici ovog izloženog kopna mirili su se pod teškim uvjetima sa svojom okolinom i prilikama u njoj promičući i vlastitu likovnu djelatnost. Dokaz su tome do danas u malom broju sačuvani spomenici predromaničkog, romaničkog i gotičkog stila sa svojim prijelaznim inačicama. Neki među njima zahvaljujući ranijim istraživanjima,³⁾ te novijim spoznajama naše znanosti zauzimaju zasluženo važno mjesto u našoj povijesti

¹⁾ V. Foretić, *Kroz prošlost poluotoka Pelješca*. Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470 — 1970. godine. Omiš, 1970. str. 251 — 326.

²⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u renofeudalno doba*. Historija Naroda Jugoslavije Zagreb 1953. str. 245—278; I. Božić i drugi, *Srpske feudalne države*. Isto. str. 353—398; F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb 1962.

³⁾ F. Radić, *Sredovječne crkve u Stonu*, Starohrvatska prosvjeta IV. Knin, 1898. str. 76 — 84; N. Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata*, Split, 1924.

Položaji crkvice iz starijeg doba srednjeg vijeka u okrugu Pelješca

umjetnosti.⁴⁾ Neki su pak, jednom uočeni i objavljeni, ostali zane-
 mareni i gotovo zaboravljeni, a mnogi još nisu potanje obrađeni
 ni pristupačni široj javnosti. S nakanom dopunjavanja stanovitih
 praznina u poznavanju te kulturno-umjetničke baštine, nakon
 istraživanja vršenih u okviru rada Instituta za povijest umjetnosti
 Sveučilišta iz Zagreba, objavljujem tri spomenika graditeljstva
 starijeg doba srednjeg vijeka s Pelješca. To su redom: *crkvice sv.*
Martina kraj **Stona**, *crkvice sv. Jurja* u **Ponikvama** i *crkvice sv.*
Filipa i Jakova u **Metohiji**. Iako se u pojedinostima građevinskih
 oblika međusobno i razlikuju, vjerojatno je da su nastale u širem
 vremenu vladavine ranoromantičkog stila, pa predstavljaju spo-
 meničku grupu koja danas zaslužuje višestruku našu pažnju.

Crkvice *sv. Martina* nalazi se u jugoistočnom dijelu
Stonskog polja, malo uzdignuta na sjevernoj padini brijega *Humac*.
 Do nje vodi uska, krivudava staza, što se odvaja na prvoj velikoj
 okuki glavne ceste iz Stona prema Pelješcu, i nastavlja do *Vino-*

⁴⁾ *Lj. Karaman, Crkvice sv. Mihajla kod Stona, Vjesnik Hrvatskog Arheološkog društva N. S. — XV Zagreb, 1928. str. 81 — 116; A. Mohorovičić, Hrvati. Likovna Enciklopedija 2, Zagreb, 1962, str. 587.*

-polja. Predio se zvao *Zahumac*, u arhivskim se spisima naziva »brdo sv. Martina«,⁵⁾ a u starim zemljišnim kartama je zabilježen pod nazivom »Pakljena«.⁶⁾ Od ruba močvarne nizine *Lužine* dosta je strm i kamenit, te obrastao kržljivim raslinjem slabo prohodan. Stoga su i ruševine crkvice teško uočljive iz polja po kojem se mjestimično ističu ostali, u našoj znanosti bolje poznati i dosta značajniji spomenici starog crkvenog graditeljstva stonskog okru-
žja.⁷⁾ Na vrhu brijega uz koji je položena crkvice sv. Martina otkriveni su tragovi gradinskog suhozida iz velikih, nepravilnih blokova kamena,⁸⁾ što upućuje na smještaj prapovijesne utvrđene naseobine *Ilira - Plereja* na vrhu kote 63.⁹⁾, ali na strmini u okolici crkvice nema vidljivih tragova bilo kakvom povijesnom zdanju.¹⁰⁾ Znači da je stajala kao samostalna građevina u susjedstvu starije crkve *Gospe Lužina*,¹¹⁾ a izvan granica plodnog i u antici obrađenog *ager centuriatusa*, kojem su limitaciju bili izvršili stanovnici obli-
žnjeg rimskog naselja *Stamnum - Stagnes*.¹²⁾ Svojim pročeljem je okrenuta prema sjeverozapadu, iako joj smještaj uz padinu nije to posebno određivao, jer je podignuta kao tijelo izdvojeno u pro-

5) P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV — XIX vijeka*, Spomenik Srpske Akademije nauka CXI. — N. S. 13. Beograd, 1961.

6) Isto — fotografija zemljišne karte Stona iz 1837. godine (crkvice na karti nije ubilježena).

7) L. Beritić, *Stonske utvrde I. Kratki pregled povijesti Stona do početka njegove izgradnje od Dubrovčana*, Anali Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i mjetnosti — III. Dubrovnik, 1954. str. 308 — 310; C. Fisković, *Ranoromaničke freske u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 12, Split, 1960. str. 33 — 50.

8) Zaslugom prof. *Vladimira Mirosavljevića*, koji je 1963. godine predvodio radnu grupu studenata arheologije sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta na istraživanjima okolice Stona.

9) M. Zaninović, *Limitacija Stonskog polja*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb, 1970, str. 489 — 490.

10) J. Kovačević, *Istorija Crne Gore od dolaska Slovena do kraja XII vijeka*, Istorija Crne Gore — I. Titograd, 1967. str. 339; pogrešno piše o smještaju crkvice u odnosu na prostorno — povijesno ustrojenje Stonske okolice: ... »Podgradska crkva je sv. Martina iz XI. vijeka, čije se ruševine danas naslanjaju na početku padina Gorice, gdje se dizao grad (— pri tom pak misli na brijeg s crkvicom sv. Mihajla na vrhu (?), iako je to zapravo naziv uzvisine na kojoj je crkva sv. Marije Mandaljene!), ali se nalaze izvan zidina u polju«... Vidi dalje bilješku 20.

11) A. Dračevac, *Da li je već u IX stoljeću postojala crkva Bogorodice u Lužinama kod Stona?*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji — 16. Split, 1966. str. 165; *Isti, Novi arheološki nalazi kod crkve Gospe Lužina u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 18. Split, 1970. str. 31—38.

12) M. Zaninović, n. dj. (9), nacrt na str. 499.

storu. Zanimljivo je da se taj neuobičajeni otklon gotovo sasvim poklapa sa smjerom protezanja glavne osovine *decumanusa antičko-rimske limitacije*, koja kao u pravilu slijedi dubinsko pružanje površine prirodne doline, iako crkvice zastalno mlađeg postanka s njome nema izravne prostorne veze, niti joj je jasno prometno priključena.¹³⁾

Crkvicu sv. Martina uočio je i još potkraj prošlog stoljeća prvi objavio Frano Radić.¹⁴⁾ Uz kratak opis građevinskih ostataka priložio je i shematski nacrt tlocrta, te prostoručni crtež pročelja.¹⁵⁾ Na osnovu toga Miloje Vasić je uveo u pregled graditeljstva Dalmacije IX-XV stoljeća.¹⁶⁾ Priključio je među bazilikalne građevine svoje podjele, i to kao šesti spomenik »A — skupine« (*jednobrodna, orijentalna svodom pokrivena bazilika*) u »podgrupi — b« (*sa po tri slijepe arkade i polukružnom apsidom*).

Nakon toga spomenik su navodili na nekoliko mjesta u zastarjelim člancima, koji su različitim zanimanjem, a često i neznanstvenim nakanama raspravljali o povijesti Stona i Pelješca.¹⁷⁾ Nije

¹³⁾ Isto, iako crkvice nije označena na nacrtu.

¹⁴⁾ F. Radić, n. dj. (3) str. 81 — »Na jugu od crkve Bl. Gospe od Lužinama, baš pri kraju polja stonskog 7 — 8 m. nad poljem stoji porušena mala crkvice sv. Martina. Duga je iznutra 4,08 m. široka 2,22 m. Sjeverna joj je strana sva razvaljena, a ostaje još sačuvano pročelje s pokvarenim ulazom 84 cm. širok, a 2,5 m visok. Crkvice je po starohrvatskom običaju s dva para lezena bila razdijeljena na tri dijela, a završavala s istočne strane polukružnom apsidom... Može da bude najkašnje iz XII st.«

¹⁵⁾ Isto, str. 81. — slikovni prilozi.

¹⁶⁾ M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji IX — XV vijeka*. Beograd 1922. str. 54. — »Crkva sv. Martina u Lužinama kod Stona. Unutrašnje mere iznose 4,08 m. dužine i 2,22, širine. Radić je datira pre XIII veka.«

¹⁷⁾ *Ston u srednjim vijekovima — crkveno istorijska studija episkopa Nikodina Miloša*, Dubrovnik, 1914.

A. Liepopili, *Ston u srednjim vijekovima*. Dubrovnik 1921.

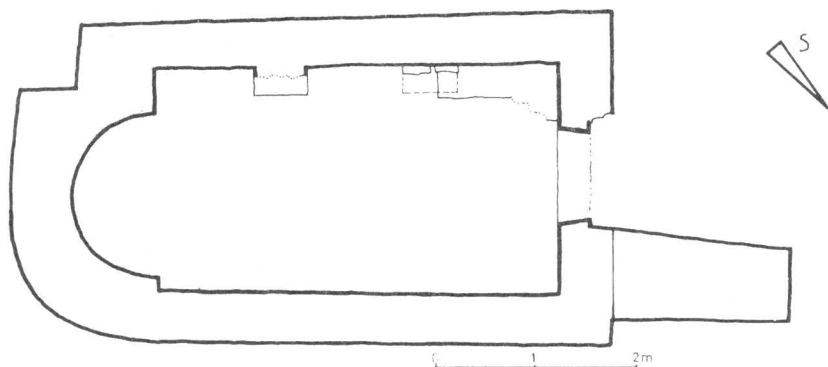
V. Taljeran, *Zrnca za povijest Stona*. Dubrovnik 1935.

P. Glunčić, n. dj. (5) str. 1 — »... se nalazi crkva sv. Martina, zaštitnik krsne slave naselja u Darci, Vinome, Zahmucu...«; str. 6 — »U decenu 30 svrstane su doznake crkvama... i sv. Martina...«; str. 7 — »Da se može izdržavati crkva sv. Martina dodijeljeno joj je (godine 1393) zemljište označeno u nacrtu brojem 104.« (iako ga u priloženom nacrtu nema!? — Inače je zemljište na kojem se nalazi crkva označeno brojem 72 — po Glunčićevom čitanju pridano decenu broj 16., koji je sjeverno od uzvisine Gorice pripadao vlastelinu *Marinu de Ragnina*) ... lo primo decen a tutta la terra de sopra e del sotto lo casal da tramontana ad austro van con lo suo dretto, lassando la via commune, de levante va in ponente fina li confini delle case — (važno je zapamtiti da su se uz istu uzvisinu, očito sredinom XIV stoljeća još nalazile neke zgrade! Dosad su tu uočeni tragovi kasnoantičkih zdanja koji se uglavnom vezuju uz ruševine ranokršćanske crkve sv. Mandaljene);

Str. 91 — »Crkve u Stonu i okolini: A. pravoslavne crkve... — 9 — crkva sv. Martina na Pakljenoj;

Ova se crkva nalazi na istočnoj strani staroga grada Stona, na mjestu zvanom Pakljena. Pri drugoj diobi Stona 1393. godine ovoj je crkvi

mi poznato da je pritom iznesen bilo koji arhivski ili drugi izvorni podatak od važnosti za umjetničku prošlost spomenika.¹⁸⁾ Nedavno je Jovan Kovačević u svojoj radnji o povijesti Crne Gore u par navoda spomenuo i ovu crkvicu, ali po svoj prilici nije po-

Tlocrt crkvice Sv. Martina kod Stona

tanje provjeravao kazivanja starijih pisaca.¹⁹⁾ Govoreći o crkvenim gradnjama na području dukljanske negdašnje države, među pelješcima on uglavnom usput u vezi s nekoliko pitanja povijesti umjetnosti piše o njoj i donosi crtež osnove.²⁰⁾ U posljednje vrijeme

dodijeljeno pola zlatice zemlje. Blizu ove crkve teče kroz kanal živa voda, pa je vlada — kako se vidi iz knjige »Libro dell' Off. di Stagno« napravila most 1566. godine za prelaz sa novog puta na put koji prolazi mimo ove crkve, a koji vodi u Vino. Danas je ova crkva napuštena i otkrivena. »

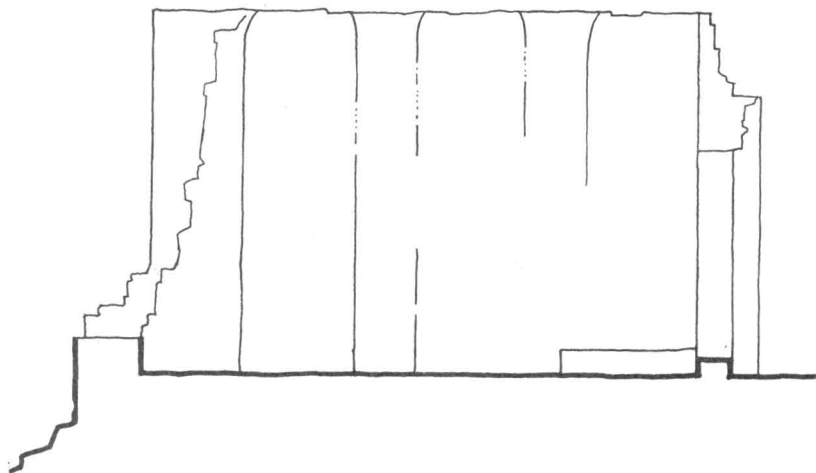
¹⁸⁾ Spominju je posebno: N. Z. Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata*. Split, 1921. str. 54 — »... ruševine crkvice sv. Martina iz XII st. u Stonskom polju, koja bijaše duga 4 m a široka 2,20 m s tri odjeljenja — bizantinski stil...«; *Isti, Crvena Hrvatska*, Dubrovnik, Zagreb 1929. str. 48 — »Imamo u Stonu i ruševine crkve sv. Martina s tri unutrašnje pregrade.«; L. Beritić, n. dj. (7) str. 308 — »... crkvice sv. Martina romaničkog je stila«...

¹⁹⁾ Vidi bilješku 10.

²⁰⁾ J. Kovačević, n. dj. (10) str. 431. sl. 43. — *Arhitektonski spomenici Crne Gore od X do početka XII. vijeka*. — Crkvicu sv. Martina ubraja među »jednostavnije primjere tipičnog oblika građevina od X do početka XII vijeka u dukljanskoj državi« tj. »jednobrodna crkvena građevina izduženog broda, sa presvođenim bačvastim svodom, sa apsidom polukružnom izvana i četvrtastom spolja«, iako kasnije nastavlja da su »od ovih crkvenih građevina sačuvani samo skromni ostaci«, odnosno da »su poznati samo elementi osnova crkava... i sv. Martina u Stonskom polju«. — Na str. 440. raspravljajući o zajedničkom kultu sv. Martina na području dukljanske države piše: »... ispod brda na kojem se diže crkva sv. Mihajla u Stonu danas stoje ruševine preromanske crkve sv. Martina.« što je potrebno ispraviti. Vidi gore.

spomenik je popravljen zajedno s ostalima u bližoj okolici. Radove je vodio Zavod za zaštitu spomenika iz Dubrovnika, pa je pri tom radi dobivanja nekih nejasnih pojedinosti cjeline prvotnog oblika izvršen manji arheološki zahvat, u koji nisam imao uvida.²¹⁾ Danas nam se sačuvani ostaci građevine predočuju u izgledu zdanja koje ovom prilikom prikazujem, premda se čini da pri konzervaciji možda nije vođeno dovoljno računa o nekim dijelovima važnim za obavljenju obnovu.

Izduženo građevinsko tijelo *crkvice sv. Martina* položeno je u smjeru sjeverozapad — jugoistok na uskoj zaravni, koju s južne strane određuje pješački prolaz. Uza nj se nadovezuje mala poljana pred crkvom, a teren uza sjeverni i zapadni njen zid spušta se

Uzdužni presjek crkvice Sv. Martina s pogledom na sačuvani južni zid

prema močvarnoj nizini. Stoga su se ti dijelovi, vjerojatno podignuti na nesigurnom nasipu davno urušili, povukavši potom i pročelje. Tako je sada ostao jedino južni pobočni zid sačuvan gotovo do visine nekadašnjeg krova s urušenim prednjim uglom. Ta strana crkvice je ujedno održala i ostatke svoje građevne raščlambe, koja se na prizemnim ostacima suprotnog zida nakon nedavnih popravaka predstavlja mnogo jednostavnija. U sadašnjem vrlo slabom stanju očuvanosti, naime, tlocrt crkvice se otkriva potpuno neujednačeno, iako raniji nacrti to ne dokazuju dovoljno. Radić je, doduše, zapisao da je »*sjeverna strana sva razvaljena*«, iako je

²¹⁾ Radovi su izvršeni 1964 — 1965. godine.

u crtežu sagledao istovjetnu južnoj,²²⁾ a Kovačević je očito pri svome iscertavanju nije razaznao, pa je nije ni označio u objavljenom nacrtu.²³⁾ Postoje nesuglasja i u vanjskom obrisu, koji je Radić zabilježio s apsidom polukružnom izvana i iznutra, a Kovačević sa slabije razgovjetnim ostacima tih dijelova, koje u opisu objašnjava tek donekle sličnim obnovljenom stanju, jer je apsidalni završetak smatrao pravokutnim.²⁴⁾ Poslije arheološkog raskopavanja i dorađivanja temeljnih ostataka sjevernog zida ne dade se, međutim, raspoznati stvarno stanje očuvanosti, pa ni izvorni izgled, koji je bio izišao na vidjelo. Na osnovi svega toga ipak je teško zaključivati o prvotnom obliku zgrade bilo kako drugačijem nego ga danas predstavlja sama ruševina.

Svakako, iz zatečenoga proizlazi da je *crkvice sv. Martina* bila jednostavna građevina, po srednjovjekovnom običaju uglavnom okrenuta licem prema zapadu. *Osnovni volumen* izduljenog oblika je sastavljen od pravokutne lađe i manje apside, u tlocrtu i masi jasno označene izvani i iznutra. U vanjskom obrisu veza između ta dva dijela nije uspostavljena jednako s obe strane uzdužne osi. Zapadni dio bolje očuvane južne polovine određuje dosta uvučeni plitki pravokutnik, koji je u odnosu na glavni smjer pružanja postavljen poprečno pod blagim tupim kutem. Prema tome spomenik bi pripadao *uzdužnom tipu malih crkava s polukružnom apsidom izvani užeg, pravokutnog tijela.*²⁵⁾ Sa sjeverne strane, međutim, isto tijelo je bez naglašenog ramenog usjeka ocrtano oblikom i izravno se nastavlja u jednako plošni bok lađe. Pri tom je tehnika zidanja ostala ista: grubi lomljenac nejednake veličine slagan je dosta nepravilno. Zidne plohe su također u svim dijelovima bile ožbukane debelim slojem prosijanog maltera, koji je unutar zida u jakom nanosu s više šljunka i kreča imao slabija vezivna svojstva. Na raznoliko uzdržalim dijelovima zidnog plašta nema traga prozorskih otvora, a jedini ulaz je na pročelju. Nekoć je uski otvor vrata bio s vanjskog lica uokviren kamenim gredama, a iznutra skošen po debljini zida. Od donjeg praga je ostao samo ozidani podanak, dovratnici su također odneseni, a ostali dio zida s trokutnim zabatom se srušio. Na crtežu iz 1898. godine vrata su dosta nejasno nacrtana, prilično oštećena s polukružnim završetkom (?), a nad njima je u središnjoj osi bio mali prozorčić poput uspravljenog pravokutnika, koji se izričito spominje i u kratkom opisu ruševine.²⁶⁾ Pored toga navodi se i »*pročelni zvonik*«, nažalost, bez posebnih objašnjenja.²⁷⁾ Budući da nije ucrtan u pri-

²²⁾ F. Radić, n. dj. (3) sl. 12.

²³⁾ Vidi bilješku 20.

²⁴⁾ Isto (20.) sl. 43.

²⁵⁾ Jednako kao npr. predromaničke *crkvice sv. Mihajla* kraj Stona, *sv. Tome* u Kutima nad Bokom Kotorskom, *sv. Petra* na Šipanu itd.

²⁶⁾ F. Radić, n.dj. (3) — »*Nad vratima je uzahan i puškarnici sličan pačetvorinast prozorčić*«.

²⁷⁾ Isto, — »*Na pročelju je bio, sad razvaljen, pročioni zvonik*«.

kazima spomenika teško bi ga se moglo dovesti u vezu s ostacima zida, koji se okomito oslanja na sjevernu polovinu pročelja, te svojom neuobičajenošću pobuđuje našu pažnju. Sudeći po položaju — malo uvučenom od ravnine pobočnog kraja, i svom tlocrtnom obliku — širi se prema zgradi, možda je sagrađen kao potpornjak da spriječi njeno davno započeto rušenje (a u krajnjem slučaju mogao je na sebi nositi i preslicu zvonika?). Nije posve jasno da li je nadodan kasnije, ali njegova pojava čini neujednačen izgled tlocrta još zagonetnijim. Za uspostavu pročelja ostaje otvoreno pitanje da li se povrh zabata dizao zvonik na preslicu, kao što je mislio Radić.

Unutrašnji prostor crkve bio je popođen nepravilnim kamenim pločama, koje su nedavno otkopane. Na njima je u ugaonom dijelu uz južni zid bila sazidana niska kamena klupčica. Od cjelokupnog zidnog ovoja najbolje je sačuvan južni pobočni dio. S nutarnje strane je izvorno raščlanjen s dvije vitke lezene pravokutne osnovice. One se gornjim urušanim dijelovima nastavljaju u polukružne lukove, tako da su odozgo zatvarale tri plitke udubine slijepih arkada, a ujedno su podržavale jedinstveni bačvasti svod lađe. Tročlani niz ugaono se upirao o poprečne zidove osnovnog pravokutnika, koji je sa istočne strane rastvoren udubinom apside. Njen raspon je nešto uži od širine lađe, a obris ocrtan pravilnim polukrugom koji dopire malo dublje od ravnine označene izvanjskim ramenom. Tako je oltarna najvjerojatnije polukupolom presvođena niša bila usađena u čvrstu masu stražnjeg, nesimetrično zadebljanog zida. Njeno središte, međutim, pomaknuto je od uzdužne razdjelnice lađe prema sjeveru, tako da je unutarinja ravnina ramena s te strane trostruko kraća od južne koja se uvlači u nišu slijepje arkade. Pri tom je sjeverni uzdužni zid svojom neraščlanjenom plohom postavljen na udaljenosti koja otprilike odgovara krajnjem bridu svodnog uporišta po ravnini prednjeg lica suprotnih lezena. Iako se time središnja os glavnog usmjerenja lađe ne podudara sa sredinom polukružne apside, ipak je njihova građevinska cjelina sasvim objašnjava i moguća.

Stanovite nepravilnosti i neujednačenosti građevinskog i prostornog izgleda *crkvice sv. Martina* ne nalaze svoje potpuno objašnjenje ni u stilskom očitovanju dijelova. Južni zid sa svojom plošnom vanjštinom i pomoću slijepih arkada razvedenim unutrašnjim licem jasno govori o predromaničkim uzorima. Veliki broj crkava tog stila u južnom primorju zasniva se na takvoj obradi zidova, pa se uspostavlja tipološki opravdano raspoređivanje po spomeničkim grupama.²⁸⁾ Na njih se u ovom slučaju, međutim, izravno vezuje i pripadajuća polovica jednostavne, izvani pravokutne, a iznutra polukružne apside, što spomenik potanje odre-

²⁸⁾ T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka*. Beritićev zbornik, Dubrovnik, 1960. str. 33 — 47.

đuje u jednu od grupa unutar općeg trotravejnog tipa.²⁹⁾ Ostali dijelovi sa izvani nenaglašenim, a iznutra jedva označenim povezivanjem apsidalne obline s pobočnim zidom golih i sravnjenih lica mogli bi, dakle, biti plod nekog kasnijeg prepravka crkve. Na to donekle upućuje i smještaj vrata na pročelju, jer se ne poklapaju sasvim u svojoj osi sa sredinom rastvaranja začelnog zida, to više što im je otvor iznutra skošen izvan običaja romaničkog graditeljstva na istočnoj obali južnog Jadrana.³⁰⁾ Ali tehnika građenja ipak izgleda jedinstvena ne samo u čitavom ovoju glavnog tijela, nego i u načinu zidanja potpornjaka (zvonika?), koji je nezgrapno bio pridat sjeverozapadnom uglu crkve. Ukoliko je nedavno izvršena obnova temeljnih ostataka spornih zidova, zaista bila dovoljno pažljiva u tom pogledu, o spomeniku se može izreći sud po pitanju stilskog i vremenskog određivanja.

Predložio bih stoga na osnovi nedvojbenih građevinskih oblika i načina zidanja da **crkvicu sv. Martina** smatramo *ranoromaničkim zdanjem podignutim u početku XII stoljeća*. Ona je iz jasnih predromaničkih uzora svojev okružja preuzela stilske čimbenike unutrašnjih lezena s trodijelnim nizom slijepih arkada,³¹⁾ te oblik apsida u dijelovima koji izravno pripadaju time određenom južnom zidu, što označuje donju povijesnu granicu postanka crkvice. Nema, međutim, sigurnih potvrda da je poput srodnih predromaničkih bila opremljena kamenim namještajem pleternog ukrasa,³²⁾ pa ta ogoljelost može da pomiče doba njenog zidanja prema naprijed. Ostaje otvoreno pitanje kada joj je preinačen sjeverni dio s pročeljem, jer kod nas nema sličnih pojava da je jedna polovina crkve po svojoj dužini građena bez potanjen oblikovnog slaganja s drugom, kao što je ovdje učinjeno. Pri tom je temeljni nacrt sastavljen iskustvom graditelja, koji su sa sobom već imali ostvarenja zrele romanike — oblikovanje ulaznog otvora i čitavog pročelja. Ipak se čini da je taj zahvat izvršen još u srednjem vijeku kad su se mjestimično zadržavale stare tehnike građenja. Ukoliko je crkvica imala uvrh pročelnog zabata i zvonik na preslicu, onda

²⁹⁾ U daljnjoj tipološkoj klasifikaciji mogli bi je uvrstiti u grupu okarakteriziranu izvana pravokutnom a iznutra polukružnom apsidom, kao što su npr. crkvice: *sv. Ivana* na Šipanu i *sv. Luke* u Dubrovniku.

³⁰⁾ Vidi npr: *I. Fisković, Prilog poznavanja najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kraj Splita*, Anali Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 1970, str. 171.

³¹⁾ Usporedi: *I. Zdravković, Nacrti preromaničke crkve sv. Mihajla u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji — 12, Split str. 25 — 32. sl. 2, 3. itd.

³²⁾ *J. Kovačević*, n. dj. (10), str. 433. — doduše piše da se u crkvi sv. Mihajla kraj Stona »*danas nalaze brojni fragmenti preromanske plastike, koji ne potiču svi iz same ove crkve, već i sa nekih drugih gravina u okolici — na primjer iz crkve sv. Martina, ...*«. Provjeravajući tu pretpostavku na licu mjesta, pa u župnom uredu Stona, u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika Dalmacije u Splitu itd. nisam našao ni dokaza ni potvrde da je crkvica sv. Martina bila opremljena kamenim namještajem pleternog ukrasa.

ista pretpostavka dobiva na uvjerljivosti. No bez obzira na sve više manje nejasne okolnosti mogućeg propadanja i obnavljanja spomenika, za nas je važno da je crkvice sv. Martina zadržala neke bitne osobitosti prijelaznog predromaničkog — ranoromaničkog stila, i kao takva pripada uzdužnom tipu crkava s trodijelnom razradom prostora lađe, a polukružnom apsidom uvučenom u pravokutno, izvani uže tijelo zapadnog istaka.

Drugi značajni spomenik iz starijeg doba srednjovjekovnog graditeljstva na poluotoku Pelješcu jest crkvice sv. Jurja u *Sparagovićima*, najvećem zaselku Ponikava u tzv. *Crnoj gori*. Smještena je na istočnom kraju naselja sred blage uzbriježice *Strane*. Oko nje se nalazilo staro seosko groblje, koje prema zapadu omeđuje strma vododerina. Uz istu strminu je prolazila poprečna staza spuštajući se prema južnom *polju Bjelajka*, a nastavljajući se preko brda *Sutvid* u pravcu sela *Dubc* povezuje unutrašnjost poluotoka sa sjevernom obalom. Za smještaj spomenika važniji je uzdužni put, što se kroz naseobine probija uz prisoje pelješkog gorovitog hrbata.³³⁾ Nova cesta je baš na ovom mjestu iskoristila staru trasu, tako da je pri njenom širenju ugrozila mali spomenik³⁴⁾ postavljen kao jedan od članova lanca svetišta, koji su pratili glavnu prometnicu i predstavljati važan čimbenik povijesne zakonitosti prostornog uređenja. Položena, dakle, iznad ceste po starom pravilu kraj jednog raskršća, *crkvice sv. Jurja* je usmjerena od jugoistoka prema sjeverozapadu, a naglašeni otklon od uobičajenog nahođenja daje se objasniti sa-

³³⁾ Ta prometnica, zvana ponekad, »*dubrovački drum*« sigurno je zacrtana u srednjem vijeku, a zanimljiva je u svom odnosu prema prapovijesnim prolazima na istom području. Dok je ona, naime, nanizala grozdaste zaselke uz rub položitih padina pod gorama — dakle, nad poljem — drugi svjedoci prostornog ustrojavanja, prapovijesne gomile u nizovima po dužini poluotoka, govore o drugoj strategiji ljudskog življenja par tisućljeća ranije. Postavljene su u dnu polja, koje je onda gotovo jedino bilo prohodno i to na izabranim položajima za nadgledanje prolaza iz jedne kotline u drugu, na uzvisinama i sedlima, tako da vrlo spretno prate mikroregije formirane prirodnom konfiguracijom zemljišta. Do danas stoje kao slikoviti, nijemi i postojani kontrapunkti naseobinama koje gotovo iz srednjeg vijeka žive u prostoru na istim položajima. Šteta je da te gomile uništavaju usprkos upozorenja Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu. Vidi spise tog Zavoda i »*Slobodnu Dalmaciju*«, Split, 27. IV 1972.

³⁴⁾ Tu se postavlja jedan dosta ilustrativni primjer za neke principe zaštite spomenika kod nas u praksi. Dok je, naime, probijanje i širenje nove ceste po poluotoku bilo mjestimice otežano u traženju nagodbe s privatnim vlasnicima usputnih vinograda u koje se trebalo zadrijeti (ponegdje se radi četrdesetak čokota vinove loze odugovlačilo ravnomjerno usijecanje potrebite širine), ovdje se lako prešlo preko srednjovjekovnog groblja, uz crkvicu je tek naknadno postavljen potporni zid jedva da zahvati dužinu zgrade, pa se zbog urušavanja usjeka popunjenog otvorenim grobovima pomiče čitav teren i izravno ugrožava spomenik, a čini se, sve zbog toga što se nitko nije našao da se na licu mjesta založi za potpunije i smišljenije rješenje stvorenog i još otvorenog problema.

mom prilagodbom terenu. U svojoj cjelini predstavlja jedno od najvažnijih umjetničkih ostvarenja srednjovjekovnog graditeljstva na Pelješcu, pa zaslužuje veću pažnju ne samo suvremene znanosti, nego djelotvorniju brigu za očuvanje i hitno nužan popravak.³⁵⁾

*Pročelje crkvice
sv. Jurja u Ponikvama*

Na crkvicu sv. Jurja u Ponikvama također je prvi upozorio **F r a n o R a d i ć**.³⁶⁾ Uz potanji opis građevine i popratne nacрте dao je približno mišljenje o dobu i stilu nastanka.³⁷⁾ To je prihvatio **M i l o j e V a s i ć** uključivši je u svoju tipološku podjelu dalmatinskih srednjovjekovnih spomenika.³⁸⁾ Po osobitosti oblika naveo je kao jedinu »jednobrodnu, orijentalnu svodom pokrivenu ba-

³⁵⁾ Na slabu očuvanost zapuštene crkve, naime, upozorava se od prvih njenih objavljivanja u kulturnoj javnosti. Godine 1967. na traženje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Dalmacije iz Splita nadležni Republički fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti pri Sekretarijatu za kulturu SR Hrvatske iz Zagreba bio je odobrio plan popravka i dodijelio u tu svrhu novčana sredstva. Kako se, međutim, u Dubrovniku nije našlo novca niti za zakonom određenu participaciju (koju inače obavezno prilaže Skupština općine na čijem se području spomenik nalazi), to do zahvata nije došlo. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita ostavio je ipak taj popravak u svom programu rada na spašavanju starina, pa se vjerojatno možemo nadati da će se među odgovornima u Dubrovniku ipak naći glasa podrške za očuvanje jednog malog spomenika, koji i nije tako izvan dohvata ruke da bi ga se i dalje jednostavno zaobilazilo i prepustilo zaboravu do uništenja.

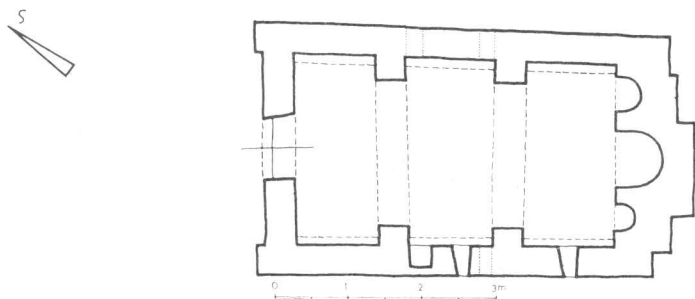
³⁶⁾ **F. Radić**, *Crkva sv. Jurja u Ponikvama na Pelješcu*, Starohrvatska prosvjeta IV, Knin, 1898. str. 152 — 154.

³⁷⁾ *Isto...* »Po svojem graditeljskom ustrojstvu crkva sv. Jurja u Ponikvama, mislim da potiče najkašnje iz XII vijeka, a lako da bude i iz XI vijeka tj. iz doba prelaza iz hrvatsko — bizantinskog u hrvatsko — romanički slog...«.

³⁸⁾ **M. Vasić**, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX od početka XV veka*. Beograd, 1922 str. 32 — 33.

ziliku s po tri spolja ravne, a iznutra polukružne apside.«³⁹⁾ Domaći povijesnik Nikola Bjelovučić zabilježio je u svojim pregledima vlastita proizvoljna zapažanja o spomeniku, što mu je poslužilo pri stvaranju pogrešnih zaključaka o prošlosti poluotoka.⁴⁰⁾

Crkvice sv. Jurja oblikovno i stilski je cjelovita građevina. Njen tlocrt je zatvoren u kratkom pravokutniku na kojem izrasta jednako čvrst zidani volumen. Izvani su uzdužne strane plošno sravnjene, a pročelje i začelje su glavni nosioci plastičkog izričaja skladne građevne mase. Uglovi *prednje strane* ojačani su, naime, plitkim lezenama, koje kao logični nastavak pobočnih zidova po njihovoj širini strše od temelja do početne visine krovišnog zabata i vodoravno završavaju poput vitkih, gotovo samostalnih tijela. Između se rastire plošni zid otvoren jedino nisko po sredini s pravokutnim vratima, a iznad zahvaća plitki zabat ocrtan blagim kosinama dvostrešnog krova. Otvor ulaza je sa strana jednostavno ozidan po bridu svog usjeka u zid, dok ga odozdo

Tlocrt crkvice Sv. Jurja u Ponikvama

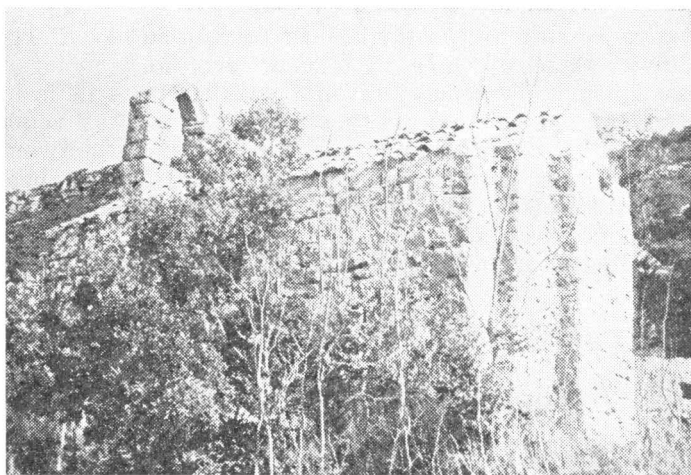
i odozgo učvršćuju kameni pragovi. Na vrhu pročelja stoji prešlica prošupljena otvorom za jedno zvono. Sastavljaju je dva čvrsto sazidana stubića, koja se dižu na niskom, jednostavnom podnošku od visine završnog brida krova. S unutarnje strane strše im prema otvoru klesanci trbušastog presjeka s gornjom tankom i ravnom trakom. Otvor nevisokog zvonika prehvata prelomljeni luk od dva člana u prostoru slobodno pruženih, te jedva svinutih

³⁹⁾ Isto... »Crkva je spolja duga 5,40 m, a široka 3,53 m. Svod je plići od poluoblíčastog, a lezene prelaze u luke. Na uglovima zapadne fasade nalazi se po jedna lezena. Iznad ulaznih vrata diže se prost otvoren zvonik. Radić ju je sklon datirati ovu crkvu u vreme od XI — XII veka.«

⁴⁰⁾ N. Z. Bjelovučić, *Poluotok Rat ili Pelješac*. Zagreb, 1907. str. 6. »... sijelo župe ponikavske je stara crkva sv. Jurda iz XIII vijeka...«; Isti, *Povijest poluotoka Rata*. Split, 1921. str. 57. »... crkvice sv. Jurja u Ponikvama je iz XII v. duga je 4,40 m i široka 2,60 m sa tri izbočine, arkade, istočni stil, sad je zapuštena i vele da je bila grčka crkva...« i. t. d.

krakova iz kamena. Na taj način pročelje se javlja kao građevinski jasno i jednostavno ostvarenje, u mjeri i obliku sasvim podređeno zatvorenom volumenu zdanja.

Uzdužno tijelo izvani nema na postranim zidovima izričitih naglasaka raščlambe. *Sjeverna strana* je dobrim dijelom zatrpana nanosom zemlje, u stražnjem dijelu, dapače, izravno ukopana u povisoku liticu, pa je sasvim zatvorena. *Južni zid* ima jedina dva uska prozorčića, nisko postavljena bliže začelju poput okomitih

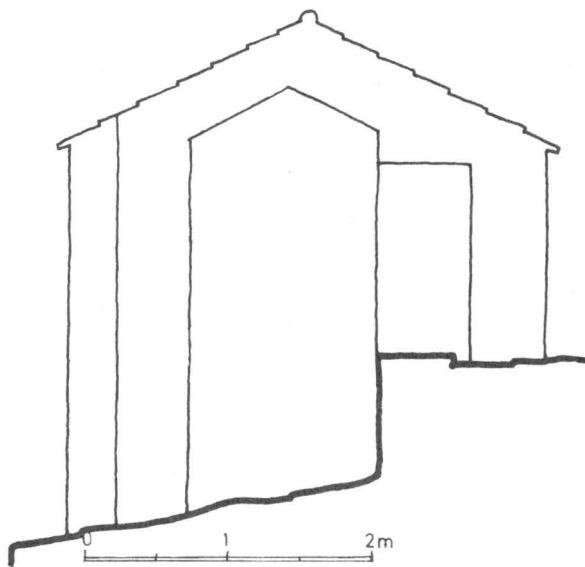
Pogled s jugoistoka na crkvicu Sv. Jurja

procijepa u redovima kamena. Zidni plašt, naime, građen je slaganjem pritesanih klesanaca nejednake veličine u dosta nepravilnim redovima mjestimično popunjanim lomljencem da se isprave neujednačenosti građevnog sastava. Budući da je vanjska površina ostavljena golom, vidljive grubosti zidarske tehnike pojačavaju rustičnost izgleda cjeline. Ona proizlazi i iz toga što je južni zid niži od sjevernog, pa je čitav dvodijelni krov, prekriven kanaličastim crijepom, pomalo nagnut prema jugu kao da prati padinu na kojoj je crkvice podignuta. Izgleda da je ista prilagodba terenu prouzročila i sasvim izuzetan oblik začelja.

Već je južni ugao *stražnjeg dijela* tlocrtnog pravokutnika po širini bočnog zida pravokutno zasječeno od temelja do krova. Dalje se prema sjeveru u plitkom poretku rastiru također pravokutno lomljeni dijelovi i oblikuju dosta nesimetričnu apsidu. Njen glavni volumen je naglašen središnjim istakom, koji je uslonjen uz plohu začelnog zida, ali izvan osi vododijelnice glavnog krova. Mali dodatak je također natkriven dvostrešnim, blago ukošenim i radi uskoće jedva uspostavljenim krovicom. Vrh mu se, međutim, ne nalazi ispod vrha okvirnog zabata zgrade, nego je pomaknut prema jugu. A prema s te strane dohvaća početnu razinu krova lađe

i usporedno je prati u oba smjera uspinjanja, ne opisuje istokračni trokut, jer se sa sjevera prekida na kraćoj daljini od vlastite osi. Preostala dužina, čak duža od jedne trećine raspona crkve, tlocrtnim je stupnjevanjem razdijeljena na dva nejednaka dijela. Uz izbačeni pravokutnik apside veže se plitki dogradak punog zida, koji je odozgo ravno zasječen još niže od ishodišta sjeverne kosine glavnog krova. Tek za njime do završnog brida začelja slijedi posljednja ploha, uvučena u ravnini sa osnovnim potezom istočnog zida.

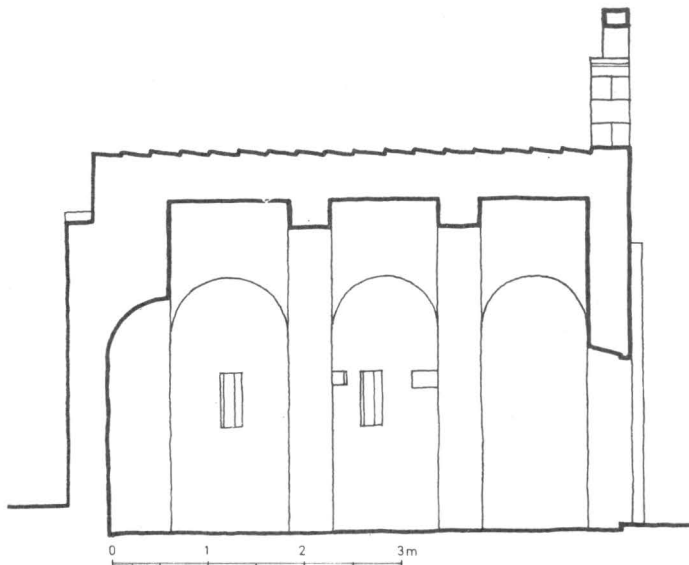
Moguće je samo pretpostavljati uzroke koji su naveli nepoznate graditelje *crkvice sv. Jurja* na tako proizvoljno, pomalo nespretno a sasvim neuobičajeno rješavanje začelja. Na to ih je možda prisilio sam teren na kojem su je zidali, jer pritisak zemlje sa sjevera stalno ugrožava malo zdanje. Stoga se oni s gotovom stilskom zamisli nisu usudili slabiti sjeveroistočni izloženi ugao osnovnog pravokutnika s usjekom, koji su po estetskim pretpostavkama slobodno izveli s južne strane. Rješenje kojim su pokušali prividno održati barem tlocrtnu simetriju, dovelo je do nespora-

Nacrt začelja crkvice sv. Jurja

zuma u volumenskom podizanju male građevine, pa su apsidalni dijelovi izgubili svoj prvotni smisao u traženju plastičkog učinka. Iako, dakle, otpočetak nisu bili sasvim ispravno shvaćeni, niti u potpunom postignuću predviđeni, oni su ojačali masu zida koja uokviruje iznutra vrlo raščlanjeni volumen kao izravni oklop spretno uokvirenog prostora.

Razvedeni tlocrtni obris *unutrašnjosti* upisan je u osnovni pravokutnik s ulazom na zapadnoj, kraćoj strani. Njegov uski prolaz je ozidan s južnom ravnom, a suprotnom skošenom stijenkom, da se slobodno pokreće jedina vratnica koja je bila uglavljena u rupe donjeg i gornjeg, grubo isklesanog praga. Uzdužni prostor je popločan kamenom na jedinstvenoj ravlini poda, a natkriven malo stiještenim bačvastim svodom. Nadsvođenje izravno podupiru dvije poprečne pojasnice, koje se spuštaju do poda oblikujući parove nasuprot postavljenih lezena. Jednako pravokutnog presjeka spojene su sa zidom oplata, te sastavljaju čvrsti skelet zdanja. U međupoljima pobočnih zidova sasvim je plitko uvučena po jedna slijepa arkada, tako da tročlanim nizom rastrtim među lezenama zapremaju bočne ograde lađe upirući se u krajevima izravno o poprečne zidove. Polukružno svinutim svojim gornjim lukom dopiru do samog osloništa uzdužnog svoda, na kojem je izvani položen krov. Na taj način tijesna unutrašnjost *crkvice sv. Jurja* je sastavljena od tri mala, izravno povezana prostorna odjeljenja.

Uzdužni presjek crkvice Sv. Jurja

Ulazni je najkraći, a posljednji kao najvažniji u svetištu, uslijed neznatne tlocrtno nepravilnosti srednjeg, ostaje najveći. Oni svojim jednoličnim slaganjem privode lađu do zasebno raščlanjenog *začelnog zida*. Njegov gornji dio, uokviren svodnim lukom, plošno je ozidan, a u donji četvrtasti dio su uvučene tri apsidalne niše, koje radi svoje uskoće imaju prvenstveno estetsku ulogu plastičkog raščlanjenja. Nejednakih su veličina, tako da je središnja najdublja i viša od dviju postranih. U tlocrtu glavna seže gotovo do

vanjske crte začelnog zida, pa je svojim potiskom zidne mase odredila izbacivanje izvani pravokutne apsida, a dosljedno tome sjeverna strana također ima svoj mali istak, jer je ta niša dublja od južne izvani zacrtane ravninom osnovnog pravokutnika. Ipak su sve tri malo izduženog obrisa, po kojem se završni polukrug nastavlja na kraći dio sravnjenih stijenki. Rasporedna simetrija postave malo je poremećena, budući da je južna također nešto uža. Sve tri završavaju lučno, što im zajedno s polukružnom osnovicom određuje polukupolicu svoda, a pri tom se središnja uspinje do visine čela pobočnih arkada, dok druge dvije znatno niže završavaju. Ipak podliježu jedinstvenom mjeričnom usklađenju građevnih članova, pošto su na istoj visini zacrtani gornji rubovi dvaju pravokutnih prozorčića, koji su uspravno usječeni u zapadnom i srednjem polju arkada južnog zida. Dok je prvi sa zapada postavljen točno usred polja, drugi je primaknut bliže razdijelnoj lezeni, pa je i upad svijetla stoga kosinom usjeka po debljini zida usmjeren više prema istočnom dijelu lađe, koji glavno osvjetljenje prima jedino kroz otvor vrata. Pored prozorčića s južne strane zidovi središnjeg prostornog odjeljka nose sa svake strane dvije pravilne udubine, koje su na visini gornjeg ruba vrata i prozora mogle nositi poprečnu gredu svojevrсне oltarne pregrade (iz drva?).⁴¹⁾ Od oltara inače nema sačuvanih ostataka. Cjelokupna zidna oplata unutrašnjosti bila je ožbukana.

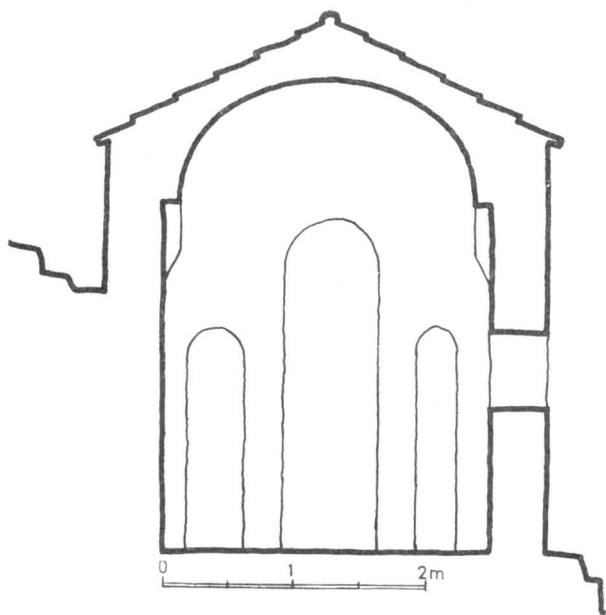
Crkvice sv. Jurja u *Sparagovićima* jedinstveno je i cjelovito zdanje. Oblici njenog građevinskog raščlanjenja i načela prostornog ustrojenja jasno potiču iz predromaničkog graditeljstva, dok se zidarska tehnika vezuje više uz romaniku na koju jednako upućuje mjerična usklađenost malog spomenika. Stoga se može pretpostaviti da je u romaničko doba građenja osnovni uzor preuzet od prethodnog stilskog razdoblja, koje je diljem našeg južnog primorja, osobito izvan gradskih naselja, bilo ostvarilo najgušću izgradnju malih crkvenih spomenika. Trodijelna podjela bačvasto presvođenog prostora, naime, jako naglašena s dvije pojasnice na pobočnim lezenama, te sa slijepim arkadama u međupoljima, jednako kao i tročlana razrada zapadnog zida, bijahu dobro poznati graditeljima IX—XI stoljeća na istočnoj strani južnog Jadrana.⁴²⁾ Ovdje su, međutim, ti stilski i prostorno jasno određeni čimbenici uključeni u izvorni sustav mjera i odnosa, koji su u predromaniци vrlo rijetko ostvarili tako zdepastu, iako skladnu cjelinu. Uzdužno ozidavanje vođeno je htijenjem oblikovanja čistog i statičkog volumena izvana, a iznutra plastički raslojenog po dubini po-

⁴¹⁾ Slične utore s drvenom gredom ima npr. *crkvice sv. Nedjelje* pod Gradcem na Braču iz XI — XIII st. Vidi: *D. Domančić, Kulturni spomenici srednjeg vijeka na Braču*. Brački zbornik 4. Zagreb, 1960. str. 126.

⁴²⁾ *Lj. Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji*. Zagreb 1952. str. 16 — 17; *M. Prelog, Hrvati*, Enciklopedija Jugoslavije IV. Zagreb 1960. str. 92 — 94.

moću naglašenih odjeljaka do oltarnog žarišta. Prostor cjeline je zapravo osmišljen u osjećanju volumena na razini doseg romana ničkog stila, premda se ovdje radi o jednom rustičnom izboju umjetničkog izraza privedenog na skromne razmjere zdanja. Na isto preplitanje predromanike i romanike podjednako upućuje tehnika zidanja — izvana goli a iznutra ožbukani zidovi od vodoravnih redova četvrtastih klesanaca nejednake veličine, te svod sastavljen od plitkih ulomaka uspravno poredanih u zrakastom slaganju, i pojedini dijelovi koji pripadaju izvornom nastanku spomenika — prozori i vrata, te trostepeno ograđivanje vanjskog začelja. Ipak se cjelina jasno očituje kao uzdužna gradnja s tročlanom podjelom unutrašnjosti i razrađenim dijelom koji oblikuju tri polukružne niše izvani označene pravokutnim stupnjevanjem začelja.

Posebnu pažnju privlači pročelje s nezavisnim rubnim lezema i završnom preslicom malog zvonika. Takve lezene mjestimično postoje na srodnim zdanjima, koji privode predromanička iskustva u zreliji ukus romanike,⁴³⁾ a pitanje pročelnog, prošuplje-

Poprečni presjek crkvice Sv. Jurja

nog zvonika se pojavljuje kao zaseban i vrlo zanimljiv problem.⁴⁴⁾ Ova je preslica, naime, zaista sazdana istodobno i zajedno s čitavom crkvicom. Pri tom je važno da je ona kao jaki plastički naglasak vješto usklađena sa spomenikom i u pogledu smišljenog od-

⁴³⁾ Npr. srodna crkvice *sv. Barbare* u predjelu Sutvare na Šipanu.

⁴⁴⁾ Problem pojave »zvonika na preslicu« u našem graditeljstvu posebno je zanimljiv, ali nije potpuno razriješen. Najstarije su se do-

nosa mjera, i u zanatskom načinu zidanja. Širina otvora preslice je istovjetna širina ulaza vrata u istoj središnjoj osi; njihova čitava visina također je podjednaka, a pri tom se otprilike podudara s visinom plošno zatvorenog međupolja pročelnog zida i čini treći dio visine skladnog tročlanog pročelja. Nadalje, klesarsko-zidarska izvedba malog zvonika istovjetna je tehnici građenja čitave crkvice. Podnožak i stubići jesu, doduše, sastavljeni od nešto pravilnijih i većih, izabranih klesanaca, ali to je s obzirom na nužnu čvrstinu i samostalno stojanje u prostoru sasvim opravdano, to više što se sasvim slično oblikovanih i velikih komada kamena nalazi diljem zidnog plašta, posebno na pročelju, koje je maleno težilo monumentalnom izgledu. Obrada tih klesanaca istovjetna je izradi cjelokupne slično tesane građe, a isti je i način njihova vezivanja s istovrsnom smjesom maltera, te rustična tehnika međusobnog učvršćivanja s ugaonim usjecima. Profili vijenaca na preslici površinski su grubo oklesani poput nadvratnika ulaza, a to su jedini pažljivije učinjeni ulomci čitavog zdanja. Slaba je vjerojatnost da bi bilo koja kasnija dogradnja ili pregradnja starodrevne crkvice u sagledivoj skromnosti kulturno-umjetničkog razvoja pelješkog zagorja mogla ostvariti takvo oblikovno, pa i stilsko jedinstvo u bilo kojem trenutku povijesti. Što se tiče samog stilskog usklađivanja zbuňuje donekle »gotički« obris završnog luka, ali i on je ovdje najvjerojatnije plod rustičnog dometa kamenarske vještine izvan bilo kakvog poimanja čistog izraza i svijesnih pregruča stila. Jamačno

sad smatrala one na pročelju crkve *sv. Marije* na Mljetskom jezeru, te na crkvi *sv. Jurja* u Straževniku na Braču (— Vidi: C. Fisković, *Popravlak benediktinske crkve na otoku Mljetu*, Ljetopis JAZU, 55, Zagreb, 1949. str. 22.; D. Domančić, n. dj. (41), str. 124.) koje su uglavnom bile očitane kao romaničke. Ostaci zvonika *mljetske crkve* iz XII — XIII stoljeća, međutim, nisu sačinjavale plošni, jednozidni »zvonik na preslicu«, nego su dijelovi porušenog zvonika. Bio je masivnog tijela na četvrtastoj osnovi, pošto su se do visine prvog kata crkvenog predvorja i na južnoj strani sačuvali dosad neuočeni dijelovi zidnog plašta istog sloga kao i potpunije održana istočna stijenka (po kojoj su ga očitavali kao jednozidno zdanje). *Crkvica sv. Jurja* na Straževniku sa svojim ranim spominjanjem 1111. godine također je za sebe još otvoren problem, nerješiv bez sagledavanja razvoja građevinskih oblika malih crkava na prijelazu XI u XII stoljeće uzduž čitave istočnjadranske obale. Možda bi pri tom trebalo više obratiti pažnju na stanovita obilježja gotičkog stila, koja se na njoj zamijećuju, pa u tom smislu pomicati i sam datum nastanka pročelnog zvonika. Dva zvonika na preslicu splitskih crkava *sv. Nikole* na Marjanu i *sv. Duha* sred grada (vidi: I. Fisković, n. dj. (30) str. 160 — 170; C. Fisković, *Nekoliko neobjelodanjenih romantičkih skulptura u Splitu*, Serta Hoffilleriana, Zagreb, 1940. str. 440 — 449), također odavaju prodor gotičkog stila u starije spomenike. Mali zvonik marjanske crkvice, naime, pridan je građevini iz 1218. godine i ocrtan u gotičkom obliku, iako je možda pregrađen iz dijelova ranije postojećeg. A jednako i onaj veći s dva otvora za zvona na romaničkoj crkvi *sv. Duha* sred grada spominje se već u ranom XIV stoljeću, a nosi na sebi istovjetne ukrasne motive kao i portal dvorišta ranogotičkog nacrta.

je, naime, taj luk bilo lakše sastaviti od dva jedva svinuto okrenuta kamena, negoli ga ozidati ili isklesati u pravilnom polukrugu, pa otud njegov prelomljeni luk.

Prihvati li se da je pročelni zvonik na preslicu sastavni dio jedinstveno sagrađenog spomenika, ipak se potiče podrobniji pristup određivanja vremena nastanka *crkvice sv. Jurja*. Pošto pretežni izgled građevine vuče svoje podrijetlo izravno iz predromaničkog graditeljstva, a iste inačice privodi u tehničku izvedbu i estetsko iskustvo romaničkih načina i shvaćanja, mogli bi je označiti zdanjem ranoromaničkog sloga. Pri tom u nedostatku sigurnih oslonaca za bilo kakvu pouzdaniju usporedbu ostaje otvoreno pitanje što općenito može značiti takvo stilsko određenje jednog dosta osamljenog spomenika u prostoru Pelješa, inače siromašnog ostacima srednjovjekovnog umjetničkog izraza — to više što je poznato da je romanika u našem primorju prvenstveno bila umjetnost razvijenih gradskih naselja. Po širim saznanjima crkvice bi uglavnom pripadala prijelazu XII—XIII stoljeća, ali zasad nema provjerenih potvrda da je južnojadransko graditeljstvo već tada usvojilo »zvonike na preslicu« i postavljalo ih na vrhove pročelnih zabata crkvice.

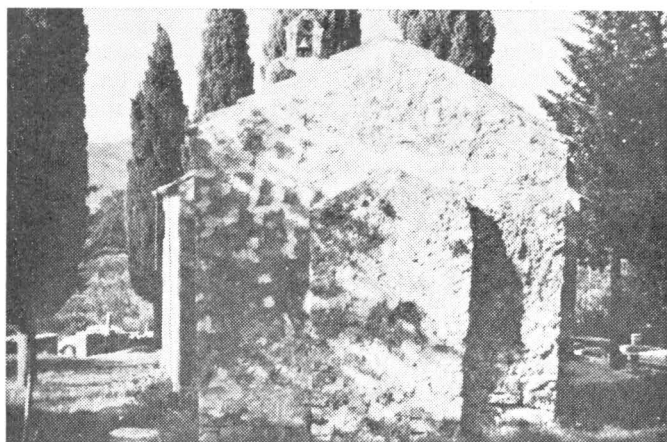
Budući da su se oni uvriježili tek u zrelom XIII stoljeću i to uglavnom s prvim nastupima gotike u oblike crkvenih spomenika izvan gradova, onda bismo uvažavajući neizbježnu sastavnicu stilskog okašnjenja u vremenu poznog srednjeg vijeka i prostoru sredina udaljenih od umjetničkih žarišta *crkvice sv. Jurja* smjeli smatrati građevinom kasnog XIII stoljeća. U njenoj cjelini radi se, dakle, o jednom kasnom izdanku ranoromaničkog stila, ali vrlo zanimljivom po usklađivanju izvornih inačica različitih uzora. Tim i takvim svojim osobitostima ona na svoj način obilježava razvoj srednjovjekovne umjetnosti na Pelješcu, koji je u to doba živio u oskudnim prilikama zabitnih stočarskopljoprivrednih sredina siromašnih i izdvojenih sela.⁴⁵⁾

U okružju Ponikava sred pelješke *Crne gore* nalazi se još jedan spomenik ranosrednjovjekovnog crkvenog graditeljstva. To je crkvice sv. Filipa i Jakova između zaselaka *Ledinica* i *Boljenovića* u *Metohiji* ili *Prvim Ponikvama*. Smještena je svega par kilometara istočno od opisane crkvice sv. Jurja uz istu cestu, što zapravo na poseban način osvjetljava život srednjeg vijeka u ovom ubavom zagorju Pelješa. Kako ono nije bilo na vjetrometini povijesnih zbivanja, očito je i sačuvalo svoje najstarije spomenike, ali je ipak neobično da su se oni našli tako blizu u predjelu o kojem pisani izvori i izvodi zasad šute upornije negoli o drugim krajevima poluotoka, gdje, međutim, sličnih ostataka gotovo da ni nema.⁴⁶⁾ O ovoj se crkvisi

⁴⁵⁾ I. Fisković, *Kulturno-umjetnička prošlost Pelješkog kanala*. Split, 1972. str. 21 — 24., 31 — 32.

⁴⁶⁾ Uporedi navedene radnje o prošlosti Pelješa: bilj. 1 i 45.

inače u znanosti vrlo malo znalo, jer je samo usput spominjana tek nekoliko puta.⁴⁷⁾ Ipak se čini da je u prošlosti bila dosta važna, pa se stoga i održala. Arhivski spisi potvrđuju da je bila sjedište seoske bratovštine u XVI st.⁴⁸⁾ Bit će da je tada i pregrađena, a

Pogled s istoka na crkvicu Sv. Kuzme i Damjana u Metohiji

time naizgled neujednačen oblik glavni je uzrok što je stručnjaci nisu ranije detaljnije proučili. Radi potreba brojnog bratimstva, naime, staroj su crkvi dogradili prostrani prednji dio, tako da je prvotna zgrada postala tek uzano svetište većoj lađi za okupljanje vjernika. Oni su od davnina i svoje mrtve pokapali uokolo crkve,⁴⁹⁾

⁴⁷⁾ F. Radić, n. dj. (36), pri kraju članka o crkvi sv. Jurja veli: »... a nešto dalje na istoku — pripovijedali su mi seljani — da je također povećala crkva sv. Filipa i Jakova, sagrađena poput one sv. Jurja. Nijesam imao vremena da je pregledam...«; N. Z. Bjelovučić, n. dj. (40), u podnaslovu o crkvama u Ponikvama piše: »... postoje ruševine, gdje je bila grčka crkva sada sv. Filipa i Jakova; možda je ova crkva dobila novo ime, ali narodna predaja kaže da je tu bila grčka crkva...«; C. Fisković, n. dj. (7), završava svoj članak o ranoromaničkim freskama u crkvi sv. Mihajla kraj Stona rječima: »... jer je svakako svojim građevinskim oblikom uplivala na okolno predromaničko graditeljstvo južne Dalmacije, u koje otsada treba ubrojiti i dosad nepoznatu predromaničku crkvicu posvećenu nekoj sv. Tudoru (?), a danas sv. Filipu i Jakovu u Ponikvama kraj Stona, koja je ipak u svojoj pregradnji sačuvala originalni stražnji dio«.

⁴⁸⁾ P. Glunčić, n. dj. (5), str. 107: — »... bratovština sv. Filipa i Jakova je postojala 1523. godine, a možda i prije...«, V. Foretić, n. dj. (1) u popisu bratovština iz 1563. godine na Pelješcu spominju se i dvije u Ponikvama: bratovština sv. Filipa i Jakova, te bratovština sv. Ivana (?).

⁴⁹⁾ Mjestimice se vide krupne nadgrobne ploče za koje, ponajviše posredstvom N. Z. Bjelovučića postoje usmena i pisana nagađanja da se radi o »stećcima«. Nema, međutim, uvjerljiva povoda da te nadgrobne oznake smatramo stećcima u onom smislu kako ih danas objašnjava suvremena znanost, budući da se na Pelješcu nalaze po starim grob-

a i današnje seosko groblje je na obližnjem obronku. Stoga je *crkvice sv. Filipa i Jakova* uzdržavana i unatoč preinakama prvotne cjeline jedina ostala dosta dobro sačuvana u zaštićenom grobišnom prostoru oplemenjenom gajem čempresa.

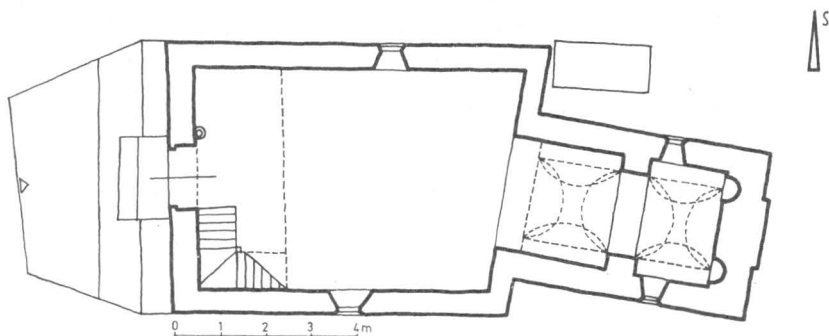
Stara crkvice pretvorena u svetište *crkve sv. Filipa i Jakova* položena je od jugoistoka prema sjeverozapadu. Izvani se predoduje kao krajnji pojednostavnjen uzdužni volumen plošnih i golih pobočnih zidova, među kojima je rastrt plitki dvostrešni krov. Začelni, istočni zid ima u srednjem dijelu pravokutno stršeći dogradak apsidice. Njeno stiješteno, plitko tijelo u osnovnom obliku volumena prati obris okvirnog zida začelja, pa ima sasvim položeni krovčić, ali se samo po sebi nesrazmjerno usko i nisko gubi kao plastički član na preostaloj plohi zida. Iako skroman on je i jedini volumenski naglasak na čvrstom ovoju cjelokupnog ziđa crkvice, sasvim usaglašen sa strogom jednostavnošću njene vanjštine. Jedino su pobočni zidovi osnovnog tijela probijeni u istočnom kraju

ljima kao jedini oblici nadgrobnih spomenika — bilo monolitni, bilo sastavljeni od nekoliko klesanih ulomaka tvore isti pravokutni pokrov groba gotovo redovito ozidanog sa šupljom podzemnom komorom. Takvo pokapanje mrtvaca u načelu traje na priobalnom području zapravo od prapovijesti preko kasne antike do XIX stoljeća. To je, doduše, već bio ustanovio i sam Bjelovučić, ali je samouvjereno i opravdao: »*Na poluotoku nema zgodna kamena za stećke, pa zato nema stećaka nego ogromnih ploča.*« (!) Ipak je u proizvoljnim razmatranjima o bogumilstvu i pravoslavlju na Pelješcu i te ploče nazivao »*stećcima*«. A radi se zapravo o rustičnim izdancima majstorski klesanih kamenih nadgrobnih ploča iz crkava primorskih gradova i sela XIV — XVIII st. To dokazuju oblici njihova volumena vezani uz podzemnu grobnicu, pa i ukrasni motivi koji se u klesarski pažljivijoj i stilski određenijoj izvedbi srodni nalaze diljem grobišnih prostora naše obale.

Nedavno je na osnovu nepotpunih navoda iz starije literature i primljenih podataka *Šefik Bešliagić* uvrstio u svojem značajnom kataloško-topografskom pregledu stećaka i niz peljeških lokaliteta (*Stećci*, Sarajevo 1971. str. 86 — 89.) pa i položaje dviju ovdje obrađenih crkava u Ponikvama (Kat. br. 13 i 14.), iako u tekstu izričito govori o »*kamenim nadgrobnim pločama*«. Previdio je pri tom da se isti tip i oblik grobnice javlja jednako po jadranskim otocima npr. od Mljeta do Paga, te u Istri (str. 41). Problem termina »*stećak*« za takve tvorevine na poluotoku mnogo je složeniji i sadrži u sebi ne samo oblikovno raspoznavanje spomenika i određivanje mogućih znakova na njima, nego i niz drugih neproučenih pitanja kao što su kultovi pokapanja, načini ukopavanja mrtvaca, te povijesna pokretanja stanovništva, njihove gospodarske, društvene mogućnosti, umjetnička shvaćanja itd. Čini se da će se po dosadašnjim saznanjima u tome više očitovati rustifikacija gradskih običaja srednjovjekovne Dalmacije i Istre, pa i odrazi likovnog govora istodobnih stilova. U tom smislu neprihvatljivo je što su u istoj knjizi *gotičko-barokni nadgrobnji zaglavci s Pelješca* oblikovani u vidu pravilnih pravokutnih ploča iz kamena s uspravnim reljefima križeva maštovitih kompozicija i istančane klesarske obrade, uključeni u kategoriju ili vrstu »*stubova*« unutar kulturno-povijesne baštine stećaka.

s dva nasuprotno postavljena prozora, uokvirena naknadno kad je dograđena prednja lađa uz koju se izravno uslanja i prvotno pročelje stare crkvice.⁵⁰⁾

Opisana prva gradnja ozidana je kamenom lomljencem i neujednačenim klesancima u dosta slobodnoj ustrojbi vodoravnih nizova s jako mnogo maltera. To slabo vezivno sredstvo mjestimično je miješano s tučenom opekom radi otpornosti na vlagu, a nabacivano je ne samo obilno među kamenje, nego i na голу zidnu površinu, tako da i vanjština crkve izgleda pretežno ožbukana. Očito je da zidari nisu polagali pažnju na obradu ziđa kao jedan od čimbenika stila i određenog ukusa, nego su prvenstveno nas-

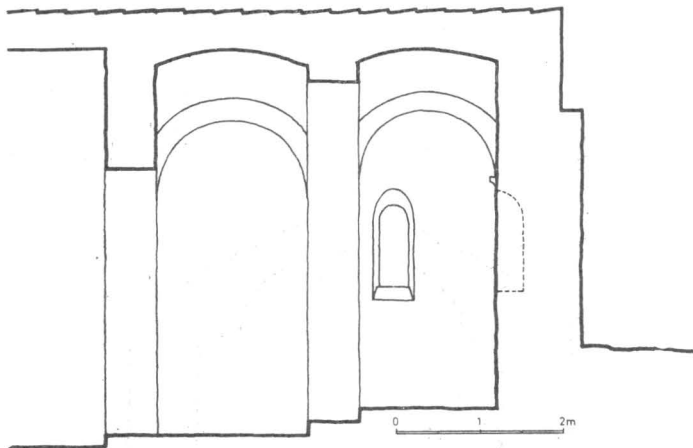
Tlocrt crkve Sv. Kuzme i Damjana

tojali prežbukati neugledan način zidanja, te u izgledu objediniti lica zidnog plašta sa samom neraščlanjenom masom građevine. Za time su se povel i seoski majstori renesansne dogradnje, koju su ozidali nešto krupnijim i pravilnije okresanim kvaderima. Poštujući pak nagib terena prema jugozapadu oni su izjednačili visinu završnog brida krova i kosinu vodoslivnica, te spustili tijelo lađe niže od svetišta do zajedničke razine pokrova. Pri tom im nije smetalo ni drugačije usmjerenje novogradnje koja je postavljena pravilno u pravcu istok — zapad. Tijela su naprosto sljubljena od temelja do zabata, iako im se uzdužne osi ne poklapaju po jednom pravcu. Da bi se nekako ipak očuvala građevinska cjelina stare crkvice — koja je znatno uža zapravo postala apsida novostvorenom sklopu — to povezivanje je ostvareno ukošavanjem razdijeljenog zida. Samo su između njega i uzdužnih zidova starije crkvice nastojali sklopiti prave kuteve. Radi toga je potpuno izobličen

⁵⁰⁾ Ovo nije jedini slučaj ga je crkvice predromaničkog ili ranoromaničkog oblika postala tek apsidalno svetište ili oltarni prostor mlađoj dogradnji. U dalmatinskoj spomeničkoj baštini poznatiji su primjeri takvih zahvata kod crkava sv. Ivana na Lopudu, sv. Marije na Šćedru, sv. Marije kod Gornjeg Humca na Braču — koji su, međutim, svi izvedeni spretnije i pravilnije.

tlocrtni pravokutnik dodane lađe, pa je radi kosine začelnog pobočni, sjeverni zid ispao duži od južnoga za otklon odgovarajućeg kuta ravnog prihvaćanja pročelja prvotne crkvice.

Unutrašnjost iste stare crkvice je vrlo uska, a dosta visoka dvodijelna prostorija. Po sredini tlocrtnog pravokutnika, naime, uz pobočne zidove uzdignut je par nasuprotnih lezena. Međusobno su spojene poprečnom pojasnicom pravilno lučnog oblika a jednako pravokutnog presjeka i zajednički dijele crkvicu u dva podjednaka dijela. Svaki od njih je još određen s po jednim parom nasuprotnih slijepih arkada, koje polukružno prebačene i uslonjene uz osnovne zidove izravno podržavaju dva naduta baldahinska svoda.⁵¹⁾

Uzdužni presjek crkvice Sv. Kuzme i Damjana

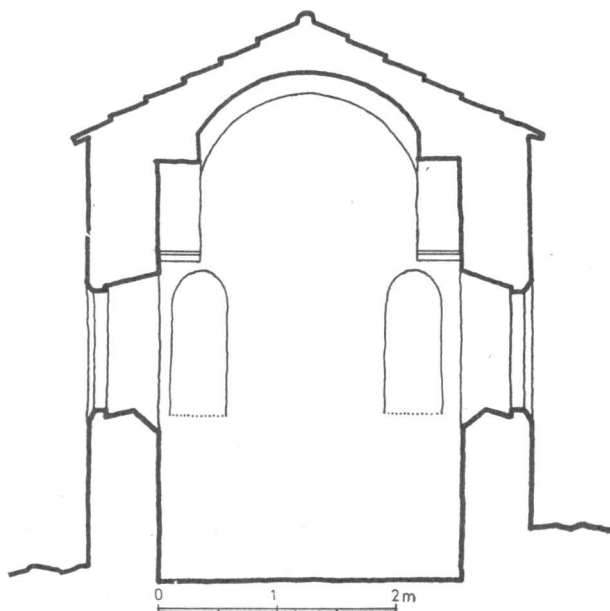
Radi se, dakle, o vrlo jednostavno uspostavljenoj dvotravejnoj maloj građevini, kojoj su prostorne jedinice iznutra određene plastičkim naglašavanjem građevinskog skeleta. Njihovo pročelje je sasvim rastvoreno u obliku lučno ozidanog visokog otvora preko kojeg se izravno nadovezuju dva prostora, neujednačena po obliku i veličini a neistodobna po postanku. Budući da je mlađi, zapadni dio znatno prostraniji, istočni dio koji zaprema cjelinu stare crkvice dobiva značenje i smisao apside. Prvotni svetišni dio, međutim, bio je uspostavljen pomoću tri polukružno uvučene i oblo nadsvođene niše na zapadnom zidu. Novi je kameni oltar popunio nezgrapno središnju i najveću — pošto je prethodno zazidana, a dvije postrane su ispunjene tek u donjim dijelovima da služe kao niše

⁵¹⁾ Takav oblik svoda dosta je rijedak u srednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije. Izvodi se zapravo iz pokušaja kupolne konstrukcije nad jednim od traveja uske crkvene lađe, a javlja se još u predromaničkim crkvama sv. Nikole u Dubrovniku i sv. Mihovila nad Dolom na Braču.

za kipove zaštitnika sa strana renesansno — baroknom oltaru. Njime su nasilno popunili istočni travej, koji je za dvije stube uz razdijelnu lezenu uzdignut nad prvim. Radi prevelikog umetka i traženog učinka svijetla na njegovom nametljivom obliku rastvorena su i dva prozora u stranama slijepih arkada, iako nije isključeno da su sa sličnom namjenom osvijetljavanja obrednog mjesta postojali otpočetka.

Crkvice sv. Filipa i Jakova, dakle, zanimljiv je i vrijedan spomenik srednjovjekovnog graditeljstva na Pelješcu. Rano doba nastanka dokazuje građevinski oblik i način zidanja. Isti čimbenici, pače, nagovještaju da se radi o crkvi prijelaznog predromaničkog — ranoromaničkog stila.

Na to izravno upućuje unutrašnja raščlamba prostora podijeljenog u dva vitka traveja. Razmjeri njihovih veličina nose predaju predromanike, koja je upravo i raspolagala potpuno istim rječnikom oblika što sastavljaju cjelinu crkvice. Pobočne slijepe arkade i poprečna pojasnica — što sa istim lukom uviru u jedini par čvrstih lezena, baldahinski svod nadvišen nad njima, pa tri

Poprečni presjek crkvice Sv. Kuzme i Damjana

niše u simetričnoj postavi na začelnom zidu itd. odreda su poznati predromaničkom stilu u ostalim crkvama primorja, ali su u ovom slučaju sklopljeni u cjelinu koja odiše romaničkim vrednovanjem prostora. To se ponajbolje odražava u četvrtastim osno-

vama traveja, a i u samoj dvotravejnoj podjeli sabitog volumena. Njegov prostor ima jedan ustaljen i siguran odnos prema vlastitom ovoju, plastički razrađenom samo s unutrašnje strane da se obogati izražaj istog prostora. I uzdizanje razine poda da se naglasi oltarni dio također je odraz romaničkog duha, jednako kao i umetanje klesanih profila u uporišta arkada na začelnom zidu. Na svemu tome se zasniva, ili ovdje samo dotiče izvan glavnih struja ono predviđanje razvojnog puta kojim je romanika u graditeljstvo naše obale unijela veću tipološku ujednačenost.

Budući da se u **crkvi sv. Filipa i Jakova** radi o građevini u kojoj se prepliću predromanički oblici i ranoromanička načela, može se pretpostaviti, da je nastala u zreloom XII st. Pri tom se, naravno, kao vremenski odrednici mogu razmatrati njeni čisto stilski čimbenici, što su na području Pelješca — koje nije bilo lišeno predromaničkih predaja ukorijenjenih u vlastitom stvaranju, mogli vremenski i duže da potraju. Stilska okašnjenja ovdje očito nisu neobična (to potvrđuju najbolje obilježja *crkvice sv. Jurja*), ali upravo s obzirom na neposrednu prostornu svezu i blizinu dvaju spomenika, lakše je povjerovati da oba nisu nastala u istom povijesnom trenutku. Šire gledajući samo razvoj stila ranosrednjovjekovnih građevina na Pelješcu mogli bismo uočiti i etape pre-rastanja predromanike u romaniku — npr. od *crkve sv. Mihajla* kraj Stona i ostataka *crkava sv. Jurja* kod Janjine i *Gospe od Lužina* blizu Stona, kojima još nije poznat građevinski oblik,⁵²⁾ preko ovdje obrađenih *crkvice sv. Martina*, te *sv. Filipa i Jakova* do *crkvice sv. Jurja* u Ponikvama kao krajnjim dometom tog slijeda, ali razvoj oblika nije pouzdan niti isključivo uvjerljiv za praćenje vremenskog toka povijesti umjetnosti na prostoru postrance od glavnih strujanja razvoja likovnih shvaćanja i oblikovanja u hrvatskom primorju.

U svakom slučaju i preko ova tri mala spomenika uz ranije poznate iz starijeg doba srednjeg vijeka, poluotok **Pelješac** dokazuje vrijednost svoje kulturne povijesnosti i kakvoću graditeljskog

⁵²⁾ N. Z. Bjelovučić, *Ruševine crkve sv. Jurja u Janjini*. Narodna Starina X 25. Zagreb 1931. str. 110 — 112; A. Dračevac, n. dj. (11.); Te su tri crkvice za razliku od ovih ovdje obrađenih, bile opremljene kamenim namještajem pleternog ukrasa, jednako kao i negdašnja bogomolja uz ranokršćanski sklop na otočiću *Majsanu* pred Orebićima (C. Fisković, *Tri ranokršćanske lucerne s Majsana*. Adriatica prae-historica et antiqua. Zagreb 1970. str. 689.) Na taj način, uz porušenu *crkvicu sv. Petra* pri obali u Trpnju (F. Glavina, *Trpanjske crkve* Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470 — 1970. Omiš 1970. str. 359.), na Pelješcu se ustanovljuje značajan i zanimljiv niz crkava iz prvih doba srednjeg vijeka, čemu treba pribrojiti i četiri crkve u *Stonskom polju*, koje su ranokršćanskog postanka ali duljeg opstanka;

stvaranja od prvog doba naseljavanja Slavena, pa i razinu sudjelovanja svojeg stanovništva u razvoju naše domaće povijesti umjetnosti.⁵³⁾

TROIS CHAPELLES MEDIEVALES A PELJEŠAC

Igor Fisković

L'auteur publie trois chapelles situées dans la presqu'île de Pelješac qui n'ont pas encore été largement traitées: près de la petite localité de Ston, la chapelle St—Martin (saint auquel ont été dédiées, en Dalmatie, un certain nombre de petites églises entre le IXe. et le XIVe. s.), la chapelle St—Georges dans le village de Ponikve et la chapelle des Sts—Philippe et Jacques, dans le village de Metohija.

Ces chapelles forment un groupe spécial bien que, dans les détails, elles diffèrent quelque peu par leurs formes. D'après les caractéristiques de leur style — qui se voient sur les esquisses et photographies ci — jointes — l'auteur pense qu'elles appartiennent au style roman du début. Il date la chapelle St—Martin du commencement et celle des Sts — Philippe et Jacques de la moitié du XIIe. s., alors qu'il considère la chapelle St—Georges comme une oeuvre de la seconde moitié du XIIIe. s.

⁵³⁾ Neopravdano je i netočno, prema tome, obilježavanje Pelješca kao *praznog prostora* na karti rasprostranjenosti ostataka iz doba seobe naroda i predromanike u izdanju Republičkog zavoda za zaštitu spomenika — vidi: A. Horvat, *Spomenici kulture S R Hrvatske*. Zagreb 1971. str. 29; karta 3;

Objavljeni arhitektonski snimci su iz planoteke Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, a fotografije iz foto-teke Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Splitu.